

Sessió 7

Transferència activa: Aprenentatge Servei en el context de la Facultat de Belles Arts de la Universitat de Barcelona

Joan Miquel Porquer Rigo, Eulàlia Grau i Costa i José Antonio Asensio Fernández

Departament d'Arts i Conservació-Restauració de la Universitat de Barcelona. Grup Promotor d'Aprenentatge Servei a la Facultat de Belles Arts de la Universitat de Barcelona

RESUM: La comunicació té com a objectiu apropar a la persona lectora un mostrari parcial d'iniciatives d'Aprenentatge Servei desenvolupades en el context de la Facultat de Belles Arts de la Universitat de Barcelona. A partir de la seva classificació temàtica i de referències bibliogràfiques, el text convida a seguir el fil d'aquestes a altres activitats ancorades en aquesta metodologia docent, de recerca i de transferència del coneixement.

PARAULES CLAU: transferència, Aprenentatge Servei artístic, metodologia.

RESUMEN: La comunicación tiene como objetivo acercar a la persona lectora un muestrario parcial de iniciativas de Aprendizaje-Servicio desarrolladas en el contexto de la Facultad de Bellas Artes de la Universidad de Barcelona. A partir de su clasificación temática y de referencias bibliográficas, el texto invita a seguir el hilo de estas a otras actividades ancladas en esta metodología docente, de investigación y de transferencia de conocimiento.

PALABRAS CLAVE: transferencia, Aprendizaje-Servicio artístico, metodología.

ABSTRACT: This communication aims to offer the reader an approach to different Service-Learning initiatives developed in the context of the Faculty of Fine Arts of The University of Barcelona. Through a thematic classification and a set of bibliographical references, the text invites us to explore these initiatives and discover others that use this methodology of teaching, researching and knowledge transference.

KEYWORDS: transference, Service-Learning in art, methodology.

Transferència activa: Aprenentatge Servei en el context de la Facultat de Belles Arts de la Universitat de Barcelona

Aprenentatge servei

L'Aprenentatge Servei (ApS) és una metodologia docent que aposta per desenvolupar projectes que permetin l'adquisició de destreses pràctiques i coneixements teòrics avaluable, la formació en actituds i valors, i el servei a la ciutadania a través d'accions concretes per cobrir una necessitat real (Puig, 2009). Des de l'àmbit universitari, l'ApS compleix dues missions fonamentals en l'educació superior: d'una banda, permet que l'alumnat desenvolupi competències transversals i de professionalització inherents a les titulacions acadèmiques alhora que ofereix un servei a un públic determinat (aprenentatge) (Santos, Sotelino & Lorenzo, 2015); de l'altra, aquest servei es converteix en un element de transferència, emmarcat en la responsabilitat ètica i social de la universitat cap al seu entorn (Rubio & Escofet, 2017). L'ApS permet, a més, l'exploració de la tercera missió de la universitat, la recerca, a través del foment i la generació d'iniciatives de treball transversals entre àrees de coneixement, col·lectius i individus.

A la Universitat de Barcelona, el treball amb metodologies ApS s'aglutina entorn del Grup ApS[UB], un col·lectiu amb reconeixement institucional que comprèn personal docent i investigador de diverses facultats i disciplines per tal de sumar esforços i compartir projectes (Grup ApS[UB], 2016). Cada facultat compta, al seu torn, amb un Grup Promotor que promou activitats d'ApS en el centre i en els seus estudis, i que coordina localment el professorat que participa en aquesta metodologia (Grup ApS[UB], 2016-2020).

Art social

L'art en totes les seves vessants ha explorat formes i mitjans amb la intenció d'incorporar el públic al procés de creació artística i, també, des de sempre, per tal d'influir en el context social on es produeix (Palacios, 2009; Alcántara, 2016; Aragay, 2017). L'art social, comunitari

reivindicatiu, ideològicament posicionat esdevé una eina poderosa, que transita del “jo” al “nosaltres”—del “Do It Yourself” al “Do It With Others” (Bang & Wajnerman, 2010; Hatch, 2014). En aquest sentit, la formació contemporània en art—i en especial als centres superiors—ha d’incloure necessàriament dinàmiques que promoguin aquesta connexió, influència i retorn, en els contextos geogràfics i socials on s’insereix. L’Aprentatge Servei, per les seves característiques, és una eina significativa en aquest objectiu.

A la Facultat de Belles Arts es porten a terme iniciatives d’ApS tant en el marc específic de diferents assignatures com en projectes que transiten entre diferents cursos acadèmics, que possibiliten als i a les alumnes diferents oportunitats de professionalització i de generació d’impacte: apropar els seus processos de creació, mètodes i projectes a diferents públics—familiaritzats o no amb l’art contemporani—, enriquir-se conceptualment a través de la retro-acció, generar obres de cocreació, fomentar la consciència ètica, sostenible trencar tòpics, generar sinergies, etc.

Aprentatge Servei a la Facultat de Belles Arts de la Universitat de Barcelona

Encara que de manera no conclusiva, podem classificar les diferents iniciatives d’ApS desenvolupades en el marc de la Facultat de Belles Arts de la Universitat de Barcelona en cinc categories, definides pel tipus d’acció i context en que s’ha desenvolupat. Així, es contemplen accions i contextos vinculats a: a) *perspectiva de gènere*, b) *recuperació de memòria*, c) *sostenibilitat ambiental*, d) *teixit social*, i e) *formació per la ciutadania*. Tanmateix, val a dir que aquestes categories no són exclusives entre elles: molts dels projectes que s’esmenten a continuació fluctuen entre diverses categories. El fet de classificar-les sota una o sota una altra es fonamenta en la seva “radicalitat”, és a dir, quin problema o oportunitat prenen com a base per treballar.

Per mor de la natura breu d’aquesta comunicació, optem fer un repàs no exhaustiu de les categories i accions d’aprenentatge servei, i emparar-nos amb un bon nombre de referències bibliogràfiques i enllaços que permetin a la persona lectora estirar el fil per saber-ne més d’aquestes qüestions i d’altres.

a) *Perspectiva de gènere*

Englobem en aquesta categoria accions que fan esment a la perspectiva de gènere. És a dir, que exploren i busquen fer visibles i

qüestionar les relacions de poder entre gèneres (tradicionalment favorables a la figura de l'home), la seva construcció social i històrica, i la seva interseccionalitat pel que fa a classe, edat o ètnia entre altres factors (Gamba, 2008).

Encara que anteriorment ja s'havien produït projectes amb esperit d'ApS, les primeres accions que es defineixen com a tals de forma conscient a la Facultat es fan, precisament, en clau de gènere. Posem com a exemple aquí les accions encadenades de *Construïm tèxtils murs de resistència* (2014-2015), *Coixins desobedients* (2015), *Trencadís tèxtil* (2016), *Rastres en Blau Matalàs* (2017) i *Paraules en lila tèxtil* (2020). En tots els casos, es tracta d'accions que fan un recorregut per tècniques vinculades als oficis (matalasseria, teixidura, tintoreria) i tasques tradicionalment feminitzades (cosir, esparpellar, netejar), que es mostren i ensenyen a un públic obert i divers per construir obres en cocreació (Grau i Porquer, 2019). Els projectes se solen dur a terme en el context del 8 de març (Dia Internacional de les Dones), i solen contextualitzar-se en els projectes expositius de la sèrie *Genealogies*, mostres en clau d'ApS que se celebren cada any i que sempre compten amb la participació horitzontal d'alumnat, professorat i artistes col·laboradores externes (Museu Enric Monjo, 2017, 2018, 2019, 2020; Grau, Porquer, Moretó & Pacheco, 2018; Porquer, Sasiain & Serrano, 2018).

b) Recuperació de memòria

Emmarquem en aquesta nomenclatura aquelles col·laboracions que busquen fer èmfasi en la recuperació de memòria (històrica, democràtica, tècnica) en desús o desapareguda i que pot ser beneficiosa per la societat.

Esmentem aquí treballs com ara *Santa Eugènia del Congost i la recuperació d'uns records* (2019-2020), que busca la recuperació i dinamització d'un espai de safarejos a la ribera del riu Congost a partir d'accions artístiques i participació ciutadana (Porquer, Grau & Ortega, 2019); o també *Memòria, recuperació d'artesanía i sostenibilitat* (2020), un projecte en col·laboració amb l'Ajuntament de Santa Perpètua de Mogoda que pretén aprofitar el servei comunitari a l'educació secundària per formar als i a les estudiants—ahora—en tècniques artístiques sostenibles (fabricació de tintes, construcció escultòrica...) i en muntatge i comissariat d'exposicions artístiques (Ajuntament de Santa Perpètua de Mogoda, 2020).

c) Sostenibilitat ambiental

Agrupem aquí projectes artístics centrats en el treball a partir de la reducció, el reciclatge, la recuperació de matèries, l'*upcycling* i el treball en la natura.

Cal destacar el projecte marc *Treure pols de sota l'aigua* (2015), en el context del Festival Internacional de Reciclatge Artístic de Catalunya (Drap Art), en què es produeixen tallers d'ensenyament-aprenentatge de tècniques artístiques i intervencions en l'espai públic del centre de Barcelona (Porquer et al., 2018); o les múltiples accions en el context dels espais adscrits a la Xarxa de Parcs de les Olors de Catalunya: *Volta de fulla* (Grau et al., 2016), *Contenidors d'olors* (Porquer & Ros, 2016) i altres (Grau & Porquer, 2019).

d) Teixit social

Incloem en aquest àmbit els treballs que tenen com a finalitat crear sinergies entre diferents territoris i els seus agents, entenent el valor de la diversitat per a la generació de propostes transformadores.

Podem assenyalar especialment la iniciativa *Art+Social+Tèxtil* (2016-2017), que des d'una plataforma web i una convocatòria oberta plantejava la possibilitat de participar-hi amb exposicions, jornades de recerca i activitats artístiques inclassificables a persones de dins i fora de la universitat, en espais col·laboradors arreu de la geografia catalana (Porquer, Grau, Callejón & Montoro, 2019). Arran d'aquest format, sorgirien més tard propostes de "teixit" de menor format, com ara *Ludus Ars. Jornades de recerca i docència artística* (2019) o *Dreamers. Repensem el futur. Jornada de recerca, docència i activitats de cocreació* (2020), tots dos processos que es generen entorn d'exposicions artístiques d'ApS d'alumnat al Can Castells Centre d'Art de Sant Boi de Llobregat i emfatitzaven la participació de col·lectius de salut mental (Grau, Porquer, Moretó, Romero & Navamuel, 2019; Grau, Porquer & Martínez, 2020).

e) Formació per la ciutadania

Classifiquem en aquest últim punt aquelles iniciatives que tenen com a finalitat primària apropar i difondre processos de creació artística contemporània, i valors ètics, a la ciutadania de totes les edats.

A tall d'exemple enunciem *Consciència col·lectiva* (2018), una intervenció d'alumnat de grau de Belles Arts en l'esdeveniment popular *Sant Joan les Flors* de Sant Joan les Fonts (Girona). En col·laboració amb l'Ajuntament de la localitat, l'alumnat va presentar escultures, performances i activitats de cocreació obertes a la ciutadania, amb el pretext d'ús de flors i plantes vives com a element constructiu (Grau, Porquer & Martínez, 2018). El mateix any, en el mateix format, i amb la col·laboració d'estudiants del Conservatori Superior de Dansa de l'Institut del Teatre de Barcelona, es va iniciar el projecte *Dissabtes de Performance* (2018) al Can Castells Centre d'Art de Sant Boi de Llobregat (Porquer, Fontiveros & Asensio, 2019).

Un altre tipus d'aproximació es va produir amb *Cuentos de "derechos" contados al oído*, un llibre de narracions i fitxes docents, en què alumnes del grau de Belles Arts van il·lustrar contes escrits per professionals dels drets humans d'arreu, dialogant-hi i completant-ne el sentit en una publicació destinada a conscienciar els infants dels seus drets (Ravetllat, Panchón, Grau & Porquer, 2019). En aquest mateix sentit, i en el marc de diferents exposicions de professorat i alumnat al Museu Enric Monjo de Vilassar de Mar, es produeixen cada any diversos tallers oberts per a escoles d'educació primària i públics locals (Grau, Porquer & Moretó, 2018; Grau, Ros, Alier & Porquer, 2019). Aquest apropament a la ciutadania de metodologies de creació, en tàndem amb estudiants de formació secundària, també és present en diferents festivals vinculats a la llum, com ara *Lux Hominum. Festival de Llum de Pallejà* (2019-2020) o el *Festival d'Art, Llum i Acció Social dels Barris de la Marina de Barcelona* (2018) (Redacció, 22/10/2018).

Finalment, emmarquem aquí també el projecte transversal entre facultats del Grup ApS(UB) *Compartir idees: La universitat va a l'institut*, on alumnes del grau de Belles Arts realitzen conferències-taller per a alumnes en centres d'educació secundària i batxillerat, relacionades amb els seus estudis, amb títols com ara "Accionem amb mètodes de creació d'artistes", "Art, llum i vida", "Artquímia, fabriquem i provem les tintes medievals", "Interconnectant idees: Tenyim des de l'hort i el jardí", "Les nostres obres escultòriques treballades des de la tècnica en CAD-CAM", "Reciclatge: Reanimació de la matèria" o "Vivències des de l'art, la natura i la sostenibilitat" (Grup ApS[UB], 2016-2020b).

Conclusió

La detecció, catalogació, institucionalització i implantació de les iniciatives d'Aprenentatge Servei a la Facultat de Belles Arts és un procés gradual i tot just es posa en marxa. Cal trobar i desenvolupar complicitats entre docents i institucions, i fer pedagogia de la validesa d'aquesta metodologia. Com ja s'ha esmentat, l'enumeració de les activitats anteriors no és conclusiva, però ha de permetre a la persona lectora percebre l'esperit i el potencial transformador de la metodologia aplicada a la creació artística. No serà estrany que ens vinguin a la ment els Objectius de Desenvolupament Sostenible (ODS) (Organització de les Nacions Unides, 2015-2020) en llegir els títols i les categories de les accions, car moltes d'elles prenen conscientment aquests ítems com a punts de partida. Tot i la incertesa que plantegen els temps que ens envolten, considerem que tant els ODS com l'ApS són un camí necessari i vàlid per contextualitzar, ensenyar i compartir la creació artística.

REFERÈNCIES:

Ajuntament de Santa Perpètua de Mogoda (2020). *En marxa nous serveis comunitaris de memòria i sostenibilitat i de prevenció de masclismes*. Santa Perpètua de Mogoda: Ajuntament de Santa Perpètua de Mogoda. Recuperat de <http://staperpetua.cat/menu-principal/noticies/en-marxa-nous-serveis-comunitaris-de-memoria-i-sostenibilitat-i-de-prevencio-de-masclismes>

Alcántara, A. (Coord.) (2016). *Circ, educació i transformació social: el projecte pedagògic de l'Ateneu Popular 9Barris*. Barcelona: Neret Edicions. Recuperat de https://ateneu9b.net/sites/default/files/ateneu_web_newok.pdf

Aragay, J.M. (2017). *Les arts comunitàries des de l'educació social. L'experiència Basket Beat*. Barcelona: Neret Edicions

Bang, C., & Wajnerman, C. (2010). Arte y Transformación Social: La Importancia de la Creación Colectiva en Intervenciones Comunitarias. *Revista Argentina de Psicología*, 48, 89-103. Recuperat de http://www.psi.uba.ar/academica/carrerasdegrado/psicologia/sitios_catedras/obligatorias/066_salud2/material/publicaciones/arte_y_transformacion.pdf

Gamba, S. (2008). *¿Qué es la perspectiva de género y los estudios de género?* [s. l.]: Mujeres en Red. Recuperat de <http://www.mujeresenred.net/spip.php?article1395>

Grau, E., & Porquer, J. M. (2019). Extensiones en el territorio. Experiencias de arte, aprendizaje-servicio y sostenibilidad. A Z. Calzado Almodóvar, G. Durán Domínguez & R. Espada Belmonte (Coords.), *Arte, Educación y Patrimonio del Siglo XXI* (pp. 149-158). Badajoz: Facultad de Educación Universidad de Extremadura i Fundación CB. Recuperat de https://www.academia.edu/41019980/Arte_Educaci%C3%B3n_y_Patrimonio_del_Siglo_XXI

Grau, E., Porquer, J. M., & Martínez, A. (Eds.) (2020). *Dreamers. Repensem el futur. Jornada de recerca, docència i activitats de cocreació obertes al públic*. Autoedició. Recuperat de http://jmporquer.com/wp-content/uploads/2020/03/Accions-Sant-Boi-2020_Postal_Impremta.pdf

Grau, E., Porquer, J. M., & Martínez, A. (Eds.) (2018). *Consciència col·lectiva/Conciencia colectiva*. Autoedició. Recuperat de http://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/122520/1/Consciencia_Performance_UB.pdf

Grau, E., Porquer, J. M., & Moretó, L. (Eds.) (2018). *Genealogies: espais de resguard. Accions*. Autoedició. Recuperat de http://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/130030/1/Postal_Accions-Genealogies_MEM.pdf

Grau, E., Porquer, J. M., Moretó, L., & Pacheco, J. J. (Eds.) (2018). *Genealogies. Identitats tèxtils*. Autoedició. Recuperat de http://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/120319/1/Genealogies_CDMT_Flyer.pdf

Grau, E., Porquer, J. M., Moretó, L., Romero, R., & Navamuel, P. (Eds.) (2019). *Ludus Ars. Jornades en recerca i docència artística*. Autoedició. Recuperat de http://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/130135/1/Postal_Ludus-Ars-II_CCCA.pdf

Grau, E., Porquer, J. M., Teixidó, E., Ros, J., Morón M., & Comes, P. (2016, juny-juliol). Parajes sin límites. Una intervención artística en clave ApS para compartir en el Día Internacional de las Artes. *XIII Foro Internacional sobre la Evaluación de la Calidad de la Investigación y de la Educación Superior*. Granada, Espanya. Recuperat de http://jmporquer.com/wp-content/uploads/2016/09/Parajes_sin_limites._Una_intervencion_en-1-1.pdf

Grau, E., Ros, J., Alier, M., & Porquer, J. M. (Eds.) (2019). *Amb la terra, de Vallverdú. Activitats en torn a l'exposició obertes al públic*.

- Autoedició. Recuperat de http://jmporquer.com/wp-content/uploads/2020/03/0000_Postal_Amb-la-terra_1.pdf
- Grup ApS(UB) (2016-2020). *Grup d'Aprenentatge Servei de la Universitat de Barcelona*. Barcelona: Grup ApS(UB). Recuperat de <http://www.ub.edu/grupapsub/>
- Grup ApS(UB) (2016-2020b). *Compartir idees. La universitat va a l'institut*. Barcelona: Grup ApS(UB). Recuperat de <http://www.ub.edu/grupapsub/ca/video/compartir-idees-la-universitat-va-linstitut>
- Grup ApS(UB) (2016). *Compartir idees. La universidad va al instituto. Análisis de la primera edición de un proyecto de aprendizaje servicio transversal a la Universidad de Barcelona. Revista del CIDUI, 3, SO3*. Recuperat de <https://www.cidui.org/revistacidui/index.php/cidui/article/view/998>
- Hatch, M. (2014). *The Maker Movement Manifesto: Rules for Innovation in the New World of Crafters, Hackers, and Tinkerers*. Nova York: McGraw-Hill Education
- Museu Enric Monjo (2020). *Genealogies. Reescriure passats, inventar futurs*. Vilassar de Mar: Ajuntament de Vilassar de Mar. Recuperat de http://jmporquer.com/wp-content/uploads/2020/03/Genealogies-reescriure-passats-inventar-futurs_2020_MEM_Diptic.pdf
- Museu Enric Monjo (2019). *Genealogies. Espais de resguard*. Vilassar de Mar: Ajuntament de Vilassar de Mar. Recuperat de http://jmporquer.com/wp-content/uploads/2019/07/diptic_mutables-mudables.pdf
- Museu Enric Monjo (2018). *Genealogies. Mutables-Mudables*. Vilassar de Mar: Ajuntament de Vilassar de Mar. Recuperat de http://jmporquer.com/wp-content/uploads/2018/03/Diptic_Genealogies-Mutables-mudables.pdf
- Museu Enric Monjo (2017). *Genealogies. Carícies de pell girada*. Vilassar de Mar: Ajuntament de Vilassar de Mar. Recuperat de http://jmporquer.com/wp-content/uploads/2018/03/Diptic_Genealogies-Carícies-de-pell-girada.pdf
- Organització de Nacions Unides [ONU] (2015-2020). *Objetivos de Desarrollo Sostenible*. [s. l.]: ONU. Recuperat de <https://www.un.org/sustainabledevelopment/es/>
- Palacios, A. (2009). El arte comunitario: origen y evolución de las prácticas artísticas colaborativas. *Revista Arteterapia. Papeles de Arteterapia y educación Artística para la Inclusión Social, 4*, 197-211.

Recuperat de <https://revistas.ucm.es/index.php/ARTE/article/view/ARTE0909110197A>

Porquer, J. M., & Ros, J. (Eds.) (2017). *Contenedors d'olors. Un projecte d'exposició-instal·lació efímera. Escultura ceràmica, land art i interacció amb el paisatge*. Autoedició. Recuperat de http://jmporquer.com/wp-content/uploads/2017/04/Contenedors-dolors_2017.pdf

Porquer, J. M., Fontiveros, M., & Asensio, J. A. (2019, març). Dissabtes de performance. Apropant l'art d'acció al públic en clau d'Aprenentatge Servei. *Jornada "L'Aprenentatge Servei i les missions de la Universitat"*. Barcelona, Espanya. Recuperat de http://jmporquer.com/wp-content/uploads/2019/03/3_Poster_Porquer-Fontiveros-Asensio_APS-2019.pdf

Porquer, J. M., Grau, E., & Ortega, A. (2019). *Quadern 1. Rastres de memòria no escrita. D'experiències entrecruades a Santa Eugènia del Congost*. Autoedició. Recuperat de http://jmporquer.com/wp-content/uploads/2020/03/Publicacio_Santa-Eulalia.pdf

Porquer, J. M., Grau, E., Callejón, M. D., & Montoro, C. (2017). Arte+Social+Textil. Tejiendo redes de creación y de visibilidades desde una perspectiva de reivindicación. A A. Guillén-Riquelme & M. Guillot-Valdés (Comps.), *FECIES 2017*, 468-473. Granada: Asociación Española de Psicología Conductual. Recuperat de https://www.ugr.es/~aepc/FECIES_16/FECIES2017.pdf

Porquer, J. M., Grau, E., Pacheco, J. J., Moretó, L., Romero, R., Ros, J., Asensio, J. A., & Sasiain, A. (2018, abril). *Upcycling* en clave de Aprendizaje-Servicio. Acciones de la Facultad de Bellas Artes de la Universitat de Barcelona en el Festival Internacional de Reciclaje Artístico de Catalunya 2016. *Jornada «Construint una universitat compromesa i crítica: Aprenentatge Servei i Objectius de Desenvolupament Sostenible»*. Barcelona. Recuperat de http://jmporquer.com/wp-content/uploads/2018/04/Porquer-Rigo_Comunicacio_Jornada-ApS-ODS_COMP.pdf

Porquer, J. M., Sasiain, A., & Serrano, F. J. (2018, setembre). Genealogías mutables y mudables. Aprendizaje-servicio y co-creación en el marco de un proyecto expositivo artístico y divergente. *IX Congreso Nacional y I Europeo de Aprendizaje-Servicio en Educación Superior*. Madrid, Espanya. Recuperat de http://jmporquer.com/wp-content/uploads/2018/09/Poster_Vilassar-ApS2018_Joan-Miquel-Porquer.pdf

Puig, J. M. (Coord.) (2009). *Aprendizaje servicio (ApS). Educación y compromiso cívico*. Barcelona: Graó

Ravetllat, I., Panchón, C., Grau, E., & Porquer, J. M. (Coords.) (2019). *Cuentos de «derechos» contados al oído. 17 cuentos infantiles, ilustraciones y guías didácticas para trabajar a partir de la Convención de las Naciones Unidas sobre los Derechos de los Niños y las Niñas*. Barcelona: Institut de Desenvolupament Professional – Institut de Ciències de l'Educació. Universitat de Barcelona. Recuperat de <http://hdl.handle.net/2445/126060>

Redacció (22/10/2018). La Marina s'il·lumina amb el primer festival “La llum de la Marina”. *El3.cat*. Recuperat de <http://el3.cat/la-marina-sil%C2%B7lumina-amb-el-primer-festival-la-llum-de-la-marina/>

Rubio, L., & Escofet, A. (Eds.) (2017). *Aprendizaje-servicio (APS): Claves para su desarrollo en la universidad*. Barcelona: Octaedro

Santos, M. A., Sotelino, A., & Lorenzo, M. (2015). *Aprendizaje-servicio y misión cívica en la universidad. Una propuesta de desarrollo*. Barcelona: Octaedro